

Euro ja Suomi: Vastauksia kommentteihin ja lisäaineistoa idänkaupasta

Heikki Oksanen

Kansantaloudellisen aikakauskirjan edellisessä numerossa julkaistu artikkelini käsitteli euroa ja Suomea politiikan, talousoppien ja historian valossa (Oksanen 2017). Aiheen kiinnostavuudesta ja ajankohtaisuudesta kertoo se, että siihen tuli peräti neljä kommenttia. Kiitän kaikkia niiden kirjoittajia.

Elina Berghäll, Heikki Koskenkylä, Tuomas Malinen ja Peter Nyberg toistavat kantansa, että Suomen tulisi erota eurosta. Ilkka Kajasteen muut kommentit ovat linjassa artikkelini sisällön kanssa ja täydentävät sitä, paitsi siltä osin, että hän pitää esittämäni asymmetristen sokkien tasausmekanismia vaikeana hyväksyä. Tähän vastaan vain, että rajattu ehdotukseni hoitaisi yhtä pitkään hiertänyttä ongelmaa ja tekisi tilaa vielä vaikeampien kysymysten käsittelylle. Pekka Korpinen yhtäältä ymmärtää, että valuuttakurssipolitiikka on vaikeaa integroituneessa maailmassa, mutta esittää myös ankaraa kritiikkiä moneen suuntaan. Samuli Skurnikia kiitän vastaväitteistä, jotka antavat minulle tilaisuuden täydentää esittämäni aineistoa ja tulkintoja etenkin keskustaluolueen johdon devalvaatiolinjasta vuonna

1986 ja sen kytkeytymisestä öljyn hinnan alenemisesta johtuneen idänkaupan ylijäämän hoitamiseen.

Seuraavassa esitän lyhyet vastaukset Berghällin ym. ja Korpinen kommentteihin. Skurnikin kommentteja käsittelen seikkaperäisemmin, koska vuoden 1986 valuuttakurssipolitiikkaa ja idänkaupan ongelmien hoitoa koskevat erimielisyydet sittemmin osaltaan ohjasivat useat muut tahot näkemykseen, ettei molempiin suuntiin joustavaa valuuttakurssipolitiikkaa saatu Suomessa toimimaan ja että sen vuoksi Suomen oli parasta liittyä euroon, kun tilaisuus 1990-luvulla aukeni.

1. Eurosta eroaminen

Berghäll ym. edustavat EuroThinkTank-ryhmää, joka kampanjoi Suomen eroamiseksi eurosta. Tätä he perustelevat käsityksellään, että eurosta eroamisen kustannukset ovat kerta-luonteisia, kun sen hyödyt kertyvät yli ajan ja ovat pysyviä. Tälle näkemykselle ei ole esitetty selviä perusteita, eikä sellaisia ole, koska rahanliittoon kuulumisen on niin monitahoinen ky-

symys, ettei vaikutuksia voi mitata millään yksiselitteisellä tavalla.

Kirjoittajat katsovat, että valuutan kelluttaminen syyskuun 1992 jälkeen edesauttoi Suomen talouden siirtymistä uuden kasvun vaiheeseen. He eivät tarkastele, miten vaikutti kelluttamisen jälkeinen heilunta, jossa markka ensin heikkeni nopeasti yli 20 prosenttia ja sitten palasi runsaassa kahdessa vuodessa kellutusta edeltäneelle tasolle. Tästä voimakkaasta heilahtelusta oli tuskin yleistä hyötyä, mutta hyvin merkittävää haittaa, kun raju devalvoituminen ehti lisätä valuuttavelkaisten yritysten konkurssseja valuuttakurssitappioiden painetta niiden tulokset ja taseet miinukselle. Se on kuitenkin myös todettava, että lopulta kellunnasta jäi jäljelle noin 15 prosentin devalvoituminen ennen syksyä 1991 vallinneelta markan kurssilta. Sillä purettiin 1980-luvun lopun euforiassa syntynyt markan yliarvostus.

Oman näkemykseni tiivistän seuraavasti. Suomella oli oma valuutta yli 100 vuotta ja se toimi edes jotenkuten monella tapaa säännöstelyssä taloudessa. Kun devalvaatioalittius aiheutti jatkuvan inflaatioalittisuuden, me silloiset keski-ikää lähestyneet ekonomistit esitimme 1970-luvulta lähtien molempiin suuntiin joustavaa valuuttakurssipolitiikkaa. Tämä törmäsi ryhmätuihin ja 1980-luvulla oli pakko todeta, ettei symmetristä joustoa saada toimimaan.

Kun pääomanliikkeet avattiin, Suomesta tuli aidosti pieni avoin talous. Samaan aikaan Neuvostoliitto mureni ja Suomi integroitui länteen. Vaikka idänkaupan tuomista erityispiirteistä (säännöstely, korruptio ja vehkeily, kuten Värynen-Vladimirov -episodi vuonna 1981) oli päästy eroon, valuutan kelluttaminen ei toiminut hyvin, osittain myös historian painolastin takia. Suomi oli ja on niin pieni talous suhteessa kansainvälisten pääomamarkkinoiden

laajuuteen, että yksityisten yritysten ja ryhmien edut voivat helposti häiritä markkinoita ja politiikkaa, ja etenkin niiden vuorovaikutusta.

Kun tilaisuus avautui, Suomi liittyi euroon.

2. Tarpeettoman epäselviä näkemyksiä taloudesta ja talouspolitiikasta

Sen sijaan euron ja dollarin markkinat ovat niin laajat, ettei niiden väliselle kurssille ole parempaa järjestelmää kuin kelluminen. Yksittäiset toimijat eivät pysty niiden kurssia manipuloimaan. Huonoa politiikkaa voidaan siitä huolimatta tehdä sekä USA:ssa että euroalueella. Artikkelissani esitin varsin ankaraakin kritiikkiä molempia kohtaan. Sen sijaan pidän Pekka Korpisen sekä kommentissaan että kirjassaan (Korpinen 2017) moneenkin suuntaan kohdistamaa kritiikkiä tarpeettoman polveilevana.

Suosittelen esimerkiksi seuraavaa ajatuskoetta. Kuinka käy valtiovarainministerille, joka selittää eduskunnalle, että hänen ajattelussaan aika aina kulkee eteenpäin eikä hän hyväksy oppeja, joissa se voisi kulkea myös taaksepäin. Voi olla, että kansanedustajilla olisi lisäkysymyksiä, joihin vastaaminen vaatisi sekä esittäjältä että kuulijoilta hyvin syvällistä taloustieteen oppihistorian tuntemista.

Keynes oli poleeminen ja pragmaattinen taloustieteilijä. Hän tuskin pitäisi nykyisten hyvinvointivaltioiden kriisien selittämistä kroonisella alikulutuksella tai muullakaan talouden reaalisuureista johdettavilla tekijöillä kovin relevanttina. Sen sijaan kriisit näyttävät yleensä seuraavan investointipankkiirien ja uusien rahoitusinstrumenttien lietsomasta euforiasta, jota eivät sen paremmin talouspolitiikka kuin markkinatkaan pysty suitsimaan. Selitysten hakeminen vaikeaselkoisista teorettisoinneista voi

johtaa huomion sivuraiteille. Alan Greenspan on entinen investointipankkiiri ja USA:n keskuspankin pääjohtaja vuosina 1987–2006. Hän on luultavasti eniten vuonna 2007 puhjenneen finanssikriisin syntymiseen vaikuttaneista yksittäisistä henkilöistä, mutta hän ei ole päässyt edes Korpisen kirjan henkilöluetteloon. Suositelen edelleenkin Korpiselle ja muillekin Cassidy'n (2010) kirjaa, joka käsittelee selväkielisesti sekä taloustieteen oppihistoriaa että vuonna 2007 alkaneen kriisin taustoja.

3. Vuosi 1986 vedenjakajana

Samuli Skurnik kiistää artikkelissani esittämäni käsityksen, että maalaisliitto/keskustapuolue olisi ollut taipuvainen toistuviin devalvaatioihin osittain yritystason intressien ohjaamana ja että tämä linja kärjistyi vuonna 1986, jolloin se liittyi myös idänkaupan ongelmien hoitoa koskeneisiin erimielisyyksiin.

Vuoden 1986 kuvaa voin nyt täydentää Pertti Sorsan kertomuksella MTK:n ja Metsäliiton hallintoneuvoston puheenjohtajan Heikki Haaviston valuuttakurssipoliittisesta kampanjasta vuonna 1986 (Sorsa 2016). Metsäliiton teollisuus kärsi kannattavuusongelmista ja havitteli devalvaatiosta apua pulmiinsa. Sorsa sai tästä tiedon Liiketyöntajien Jarmo Pellikalta. Elokuussa 1986 Haaviston kampanjaa seurasi ulkoministeri Paavo Väyrysen vaatimus kirjoittaa budjettiesitys täysin uusiksi ja teollisuuden työvoimakustannusten alentaminen 15 prosentilla, minkä Sorsa ja muutkin aikalaiset tulkitsivat käytännössä vaatimukseksi tehdä suuri devalvaatio.

Kiistelyn jatkuessa Sorsa vieraili Metsäteollisuuden Keskusliiton toimitusjohtaja Matti Pekkasen kanssa Enso Gutzeitin tuotantolaitoksilla Imatralla. Vuorineuvos Pentti Salmi

kertoi, että Gutzeitin koneet käyvät punaisina, ja Pekkanen säästi kuvaamalla metsäteollisuuden vankistuvaa tilauskantaa.

Samaan aikaan öljyn hinnan alentuminen oli johtanut Neuvostoliiton kaupan ylijäämään, jonka seuraamusten arvelin artikkelissani olleen osasyyn Väyrysen devalvaatiokampanjaan. Esitin hypoteesin, että Väyrynen vaati Suomen idänvientiin nopeaa ja tuntuva leikkausta, jotta kahdenvälinen maksujärjestelmä ja sen myötä idänkaupan vuorineuvosten edut voitaisiin turvata. Kun kokonaisvienti itään siten väijäämättä alenisi, vaati länsiviennin kasvattaminen devalvaatiota.

Tämän hypoteesin Skurnik kiistää ja esittää käsitykseksensä, että Väyrynen oli valtiovarainministeri *“Esko Ollilan kanssa päinvastoin päättynyt jo hyvin varhaisessa vaiheessa siihen johtopäätökseen, että bilateraali kauppa oli tullut tiensä päähän”*. Koska Skurnik ei tätä mitenkään dokumentoi eikä sitä löydy myöskään Koroman (2015) kirjasta, johon hän tässä yhteydessä viittaa, on tätä Suomen taloushistorian merkittävää tapahtumasarjaa syytä katsoa vähän tarkemmin, jotta Skurnikinkin peräämään mahdollisimman kattava kuva välittyisi myöhempään historiankirjoitukseen.

Koska aikanaan idänkauppa oli lähinnä korkeiden poliitikkojen ja virkamiestasolla pääasiassa juristien ja kaupapoliitikkojen hoidossa, tulini kokeilleeksi, voisiko ekonomisti sanoa vuoden 1986 kiistojen keskellä jotakin hyödyllistä. Tämä johti artikkeliini Helsingin Sanomissa 9.11.1986 (Oksanen 1986).

Lähtökohtanani oli, että tuonnin riippuessa voimakkaasti öljyn hinnan vaihteluista oli järkevää, että vaikutuksia vientiin voitaisiin jotenkin tasata. Koska sopimuksissa oli klausuuli, jonka mukaan epätasapainon kohdatessa velallinen oli velvollinen suorittamaan velkansa

vaihdettavassa valuutassa, arvelin, että tähän pitää ajan oloon turvautua. Oletin myös, että Suomi pystyi vielä rahoittamaan Neuvostoliitto-saatavan jonkin suuruisen kasvamisen. Lisäsin tähän ekonomistin vakiotapaan, että vauhdin on pakko alentua, koska muuten luotoriskit kasvaisivat ja Suomen riskiluokitus kansainvälisillä markkinoilla alenisi ja Suomen velan korot nousisivat.

Koska katsoin, että Suomen Pankki voi vielä sietää clearing-ruplien kertymisen taseeseensa, jouduin erikseen arvostelemaan valtiovarainministeri Esko Ollilan julkisuudessa esittämää näkemystä, että *“Suomen koroton saattava Neuvostoliitolta voidaan Länsi-Euroopassa tulkita [kauppapoliittisia vaikeuksia aiheuttavaksi] Suomen viennin tukemiseksi”*. Polemisoin, ettei tällainen käsitys ollut perusteltu. Maksuaikataulut ovat osa yritysten välisiä sopimuksia, joissa kaikki elementit joustavat yhdessä. Sen sijaan kaupan epätasapaino on Suomen keskuspankin luototusta Neuvostoliiton keskuspankille, ja maallikkojuristin varmuudella väitin, etteivät Suomen kauppapoliittiset sopimukset millään muotoa koske tällaisia asioita.

Myöhemmin on selvinnyt, että Ollilan esittämä tulkinta oli peräisin Suomen Pankista ja tasavallan presidentti Koivistokin näyttää sen omaksuneen (Koivisto 1994, 225; Holopainen 2007, 175).

Esittämästäni tulkinnasta pitäisin kiinni tänäkin päivänä. Muuten esitin silloisessa HS-artikkelissani näkemyksiä, jotka näyttävät olleen lähellä myöhemmin esiin tulleita Suomen Pankin kantoja. Arvelin, että joustaminen ja viennin pitäminen kohtuullisena edellyttää, että velkasaldo suojataan ruplan kurssimuutoksilta ja sille maksetaan kohtuullinen korko. Tällainen näkemys perustui yksikertaisesti tar-

peeseen suojautua ruplan kurssin mahdolliselta manipulaatiolta ja määrätä velalle korko, jotta Suomen länsimaiset luotottajat voisivat luottaa siihen, ettei Suomi ole joutunut ottamaan kohtuuttomia riskejä.

Nämä talouden peruseriaatteet olivatkin syksyn 1986 neuvotteluissa keskeisinä. Keskinen (1987, 395) on kirjannut 1.7.1986 tehdystä pääministeri Kalevi Sorsan haastattelusta kannan, että syntyneessä epätasapainotilanteessa tarvitaan korollinen valuuttatili. Vaikeiden neuvottelujen jälkeen vuoden 1987 alussa sovittiinkin, että osa velasta siirrettiin niiden mukaiselle erityistilille. Lisäksi sovittiin öljyn välityskaupoista, ja kun osa viennistä maksettiin vapailla valuutoillakin, viennin volyymi supistui vuonna 1987 vain alle 20 prosenttia (Holopainen 2007, 181–186; Hirvensalo ja Sutela 2017, 355).

Käsittelin marraskuun 1986 artikkelissani myös clearing-kaupan mahdollista päättymistä. Kysymys oli siitä, onko viisasta noudattaa tempoilevaa politiikkaa silmämääränä clearing-kaupan säilyttäminen, jos se ei enää ole säilytettävissä. Tavanomaiseen tapaan totesin kaupan olleen Suomelle edullista, kun Suomi on voinut tuoda öljyä (kovan valuutan tavaraa) ja viedä korkeastikin jalostettuja tuotteita. Tämän pohjalta totesin, että clearing-kaupan säilyttäminen tai siitä luopuminen on ensi sijassa Neuvostoliiton päätettävissä ja että *“Suomella on ollut erikoisasema, jota se ei voi pysyvästi itselleen vaatia”*. Suomihan oli ainut länsimaa, jolla oli tämä asema.

Varoitus clearingin päättymisestä ei ollut aivan uutta, mutta varhaista artikkelissani oli, että katsoin käytännön tarpeiden jo ehtineen kahdenvälisen maksujärjestelmän edelle. Suomalaisen yritysten oli syytä voida osallistua vapaavaihtapohjaisiin toimituksiin muiden

länsimaiden yritysten kanssa. Lisäksi totesin Neuvostoliiton talousuudistusten myötä neuvostoliittolaisten yritysten jo saaneen vapauksia käyttää ansaitsemiaan vapaita valuuttoja itse eivätkä ne tämän takia välttämättä halunneet myydä Suomeen, koska ne eivät saaneet siitä vapaata valuuttaa. Tämä oli osoittautumassa esteeksi löytää uutta tuotavaa Neuvostoliitosta.

Varoituksia, että clearing voi päättyä, oli esitetty aikaisemminkin. Tällainen oli ulkomaakauppaministeri Jermu Laineen kirjoitus vuoden 1985 lopulla, jossa hän korosti, että yritysten piti tähän varautua ja huolehtia kilpailukyvystään länsimarkkinoilla. Hän sai vastaanansain ryöpytyksen erityisesti ääriivasemmistolta ja sekä Mauno Koivisto että Kalevi Sorsa (pääministerinä) joutuivat häntä erikseen tukemaan (Koroma 2015, 217–218; Koivisto 1994, 227–228).

Tasavallan presidentti Mauno Koivisto seurasi aikanaan tilannetta tarkkaan. Hän varoiteli syyskuussa 1986 valtionjohdon sisäisessä keskustelussa, että Neuvostoliitto voi päättyä lopettamaan clearing-järjestelmän. Vielä silloin hän näyttää esittäneen tämän lähinnä argumenttina, ettei Suomen pitäisi vaatia valuuttamaksuja kovin kärkeästi, koska tämä voisi joututtaa clearingin päättymistä (Koivisto 1994, 223–224). Tästä Koiviston näkemys eteni asteittain (Koivisto 1995, 367–370). Toteamus, että Neuvostoliiton ulkomaakaupparyitykset eivät perestroikan edetessä enää välttämättä halunneet myydä Suomeen clearingin kautta, esiintyy hänen muistelmissaan syyskuun 1988 kohdalla (Koivisto 1994, 221). Tammikuussa 1990 hän totesi ulkoministeri Pertti Paasiolle, ettei Neuvostoliitosta ole kohta enää mitään jäljellä, ja samassa kuussa hän sanoi pääministeri Harri Holkerille, että clearingistä joudu-

taan näköjään luopumaan. ETA-neuvottelujen alettua hän vahvisti helmikuussa 1990 linjan, ettei kauppasopimuksia Neuvostoliiton kanssa voitasi länsi-integraation edetessä enää soveltaa (Koivisto 1995, 369–370).

Nyt jälkikäteen on tullut esiin, että Suomen Pankin pääjohtaja Rolf Kullberg katsoi 5.12.1986 ulkoministeriön kauppapoliittisen johdon kanssa pitämässään neuvottelussa, että clearingistä joudutaan luopumaan ja että *“vapaisiin valuuttoihin siirtyminen on vain ajan kysymys ja sopisi viime kädessä Suomelle”*. Ulkoministeriön kauppapoliittinen alivaltiosihteeri Paavo Kaarlehto sanoi, ettei näin ole, mikä ilmaisi sen perustavanlaatuisen näkemyseron näiden laitosten välillä, joka jatkui vuoteen 1990 saakka. Mielenkiintoinen kyseisessä kokousmuistiossa on myös sen loppu: pääministeri Sorsa *“katsoi parhaaksi ratkaisuksi sen, että peruskauppa käydään clearingin puitteissa, minkä lisäksi voidaan käydä vapaavaluuttakauppaa”* (Hirvensalo ja Sutela 2017, 358; UM/KPO Muistio 5.12.1986).

Näkemys, että clearing-kauppa on aikansa elänyt, ei tuolloin ollut yleinen. Esimerkiksi Tauno Tiusanen, joka myöhemmin esitti inho-realistisiakin näkemyksiä Neuvostoliiton taloudesta, kuittasi reaktionaan HS-artikkeliini marraskuussa 1986, että siirtyminen vaihdetaviin valuuttoihin oli lähes mahdoton ajatus (Puttonen 1986).

Mutta ajatukset ja asiat olivat hyvää vauhtia kypsyvässä. Suomen Pankin Kari Holopainen (2007, 11) toteaa jälkikäteen, että maksujärjestelmä tuli tiensä päähän asiallisesti jo syyskuussa 1988, jolloin sovittiin, että tilin rajojen ylitys oli maksettava automaattisesti vapaasti vaihdettavissa valuutoissa. Tämä on järkevää tulkintaa siitäkin syystä, että Neuvostoliitolla oli sen jälkeen entistä pienempi intressi myydä

Suomelle öljyä tavaroita vastaan. Koska vapaavaluuttakauppaan oikeutetuilla NL-yrityksillä ei ollut halukkuutta myydä Suomeen clearingruplia vastaan, alkoi clearing olla kypsä purettavaksi myös Suomen kannalta (Aunesluoma 2011, 372–373).

Tätä eivät halunneet ymmärtää ne, jotka hyötyivät clearingistä. Sen alasajo olikin kaaosmainen. Koroman (2015, 227–240) mukaan suomalaiset yritykset olivat takertuneet ajatuksen siirtymäajasta ja tekivät tuleville vuosille clearing-kauppoja vielä koko syksyn 1990. Marraskuun alussa Suomen pankki lopetti clearing-ruplan noteerauksen. Neuvostoliitto ilmoitti clearingin päättyvän välittömästi vuoden vaiheessa (Koivisto 1995, 370–371).

Suomen Neuvostoliiton-vienti oli vielä vuonna 1990 60 prosenttia vuoden 1986 tasosta, mutta vuonna 1991 se supistui viidesosaan (Hirvensalo ja Sutela 2017, 355).

Yrityksissä ei varauduttu clearing-kaupan loppumiseen, ja jälkikäteenkin syyllisiksi nimettiin Koivisto ja hallitus (Koroma 2015, 233–234). Vielä vuonna 1993 Wärtsilän pääjohtaja Tankmar Horn syytti (ulkoministeriön julkaisussa), että clearingistä luovuttiin liian helposti (Koivisto 1994, 222). Horn on myös kertonut ironisesti tietävänsä, että Koivisto luonnosteli 1980-luvun lopulla kirjettä, jossa hän olisi valmistellut clearing-kaupan lopettamista ja myöntänyt sen yksipuolisen edulliseksi Suomelle. Horn piti tätä typeränä ja kiittelee alivaltiosihteerin Paavo Kaarlehtoa siitä, että tämä pysäytti kirjeen lähettämisen. Moitteita poliitikoille esitti myös Nesteen toimitusjohtaja Jaakko Ihamuotila, Kairamon ja Värysen keskusteluryhmän jäsen (Koroma 2015, 234; Skurnik 2003, 234).

Palatkaamme Skurnikin kommentissaan esittämään käsitykseen, että Värynen olisi Es-

ko Ollilan kanssa päätynt jo hyvin varhaisessa vaiheessa bilateraalikaupan päättymiseen ja varautunut siihen. Ollilan kannanottoa ei ole tullut vastaan, mutta ei hän tietenkään ollut aina välttämättä samalla kannalla kuin Värynen, minkä Koivistokin (1994, 222–223) erikseen toteaa. Kun Ollila vuonna 1987 palasi Suomen Pankkiin, hän on hyvinkin voinut jakaa muun johtokunnan epäilyt clearing-kaupan kestävydestä.

Värysen osalta Skurnikin käsitys on todettava epäuskottavaksi. Värysellä oli koko tuon ajan kiinteät suhteet elinkeinoelämän nokkamiehiin muun muassa Kairamon ja Värysen ryhmässä. Koroma (2015, 132) tietää kertoa esimerkiksi, että *“syksyn 1986 alussa [tiedettiin] elinkeinoelämän johtajien vaalikuumeeseen nousseen ja Etelärannan piirissä olivat rahabanat Värykselle auki [ja] operaatioiden taustalla olivat ‘idänkaupan vuorineuvokset’*”. Muustakin yhteydenpidosta ja rahoituksesta porvarihallituksen saamiseksi vuoden 1987 eduskuntavaalien jälkeen ja presidentinvaalin 1988 tiimoilla on runsaasti tietoa (Wuokko 2016, 148).

Skurnikin käsitys Väryksestä ei kestä tätä epäsuoraa näyttöä: jos Värynen olisi jo varhain ymmärtänyt clearingin päättyvän, kuinka olisi mahdollista, ettei hän saanut elinkeinoelämää, ja erityisesti idänkaupan vuorineuvoksia sitä ymmärtämään.

Tätä enemmän ei tässä vastineessa ole mahdollista käsitellä valuuttakurssipolitiikan ja idänkaupan kytkentöjä vuonna 1986 ja sen jälkeen. Kysymys oli tietysti myös laajemmista poliittisista pyrkimyksistä. Kun arkistomateriaalia on auki hyllymetreittäin ja sanomalehdet siihen päälle, olisi tämä Suomen taloushistorian tärkeä vaihe hyvä aihe esimerkiksi oppinnäytetöihin. □

Kirjallisuus

- Aunesluoma, J. (2011), *Vapaakaupan tiellä, Suomen kauppa – ja integraatiopolitiikka maailmansodista EU-aikaan*, Suomalaisuuden Kirjallisuuden Seura.
- Cassidy, J. (2010), *How markets fail – the logic of economic calamities*, Penguin edition.
- Hirvensalo, I. ja Sutela, P. (2017), *Rabat pois bolsevikielta - Suomen kauppa Neuvostoliiton kanssa*, Siltala.
- Holopainen, K. (2007), *Orpo piru, Muistumia Neuvostoliitosta, idänkaupasta ja biukan muustakin*, Opus Liberum.
- Keskinen, T. (1987), *Idänkauppa 1944–1987*, Kaupalehti.
- Koivisto, M. (1994), *Kaksi kautta I, Muistikuviä ja merkintöjä*, Kirjayhtymä.
- Koivisto, M. (1995), *Historian tekijät, Kaksi kautta II*, Kirjayhtymä.
- Koroma, J. (2015), *Suomalaisten hyvinvointia rakentamassa – Teollisuuden keskusliiton historia*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Korpinen, P. (2017), *Suomi kääntyy länteen*, Into.
- Oksanen, H. (2017), “Euro ja Suomi politiikan ja talousoppien valossa”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 113: 183–203.
- Oksanen, H. (1986), “Neuvostoliiton kaupassa uusia mahdollisuuksia”, *Helsingin Sanomat*, 9.11.1986.
- Puttonen, K. (1986), “Tauno Tiusanen talousuudistuksesta: Ensin hämminki – lopputulos hyvä Suomelle”, *Keskisuomalainen* 25.11.1986.
- Sorsa, P. (2016), “Pyrkimyksiä vakauteen”, Impulsseja, maaliskuu 2016, Kalevi Sorsa Säätiö, <http://sorsafoundation.fi/wp-content/uploads/2016/04/Kalevi-Sorsa-ja-Suomen-Pankki-painoon-130416.pdf> (viitattu 21.4.2017).
- Skurnik, S. (2003), “Kairamon ja Väyrysen keskusteluryhmä”, *Kanava* 3/2003: 234–239.
- Wuokko, M. (2016), *Markkinatalouden etujoukot: Elinkeinoelämän valtuuskunta, Teollisuuden keskusliitto ja liike-elämän poliittinen toiminta 1970–1980-lukujen Suomessa*, Unigrafia.
- Arkistolähde: ulkoministeriö, kauppapoliittinen osasto, UM/KPO Muistio 5.12.1986